

Η καρδιά πικράθηκε. Χρονικό της κυπριακής προσφυγιάς

ΠΗΤΕΡ ΛΟΪΖΟΣ

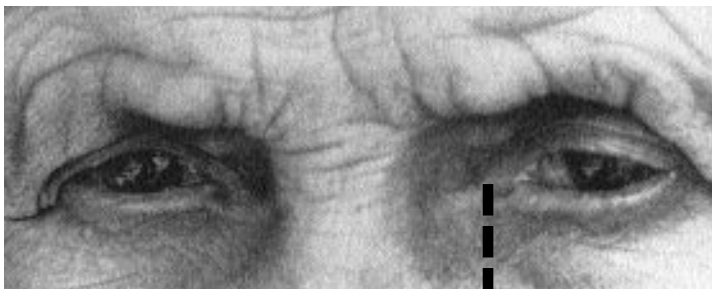
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ που ακολουθεί είναι ένα κεφάλαιο του βιβλίου μου *Η καρδιά πικράθηκε. Χρονικό της κυπριακής προσφυγιάς*, που εκδόθηκε στα αγγλικά το 1981 από το Cambridge University Press. Θέμα έχει πώς οι ελληνοκύπριοι ενός κυπριακού χωριού έχασαν, το 1974, τα σπίτια τους – και μαζί με αυτά τις βεβαιότητές τους.

Πώς έγραψα αυτό το βιβλίο; ο πατέρας μου είχε γεννηθεί γύρω στα 1908 σ' αυτό το χωριό, το Αργάκι, κάπου πέντε χιλιόμετρα έξω από τη Μόρφου, στη δυτική Κύπρο. Έφυγε από το νησί για την Αγγλία το 1930, έπειτα από μια πολιτική σύγκρουση με την εκκλησία, η οποία τον κατηγορήσε, μαζί με άλλους τρεις νεαρούς αριστερούς δασκάλους, για «αθεΐα». Εγώ μεγάλωσα στην Αγγλία, μακριά από τον πατέρα μου, αλλά το 1968 θέλησα να επισκεφτώ το χωριό του. Η ζεστασιά και η φιλοξενία πολλών ανθρώπων που συνάντησα εκεί, αρκετοί από τους οποίους ήταν επίσης συγγενείς μου, αποτυπώθηκαν στη μνήμη μου. Επέστρεψα στο Αργάκι το 1968, ενόσω ετοίμαζα το διδακτορικό μου στην κοινωνική ανθρωπολογία, στη London School of Economics. Πέρασα τότε δεκαπέντε μήνες σ' αυτό το χωριό μελετώντας την τοπική οικονομία, τις κοινωνικές διαφορές, τη συγγένεια, το γάμο και την πολιτική. Όσο για την τελευταία, πολιτικά νήματα ένωσαν κιόλας το χωριό με τη Λευκωσία, την Αθήνα, την Άγκυρα, το Λονδίνο, την Ουάσιγκτον και τη Μόσχα: οι συγκρούσεις ιδεών και συμφερόντων που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο κόσμο είχαν ήδη χαράξει βαθιά τη σφραγίδα τους· το «παραδοσιακό χωριό», αν υπήρξε ποτέ τέτοιο πράγμα, είχε εξαφανιστεί.

Στο Αργάκι λοιπόν κυριαρχούσαν εκείνο τον καιρό οι ελληνοκύπριοι, ενώ υπήρχε και μια μικρή μειονότητα ηλικιωμένων τουρκοκύπριων: τα παιδιά τους είχαν αφήσει το χωριό για να βρουν μεγαλύτερη ασφάλεια στους τουρκοκυπριακούς θύλακες του νησιού. Οι καιροί ήταν ταραγμένοι – σε άλλα σημεία της Κύπρου ελληνοκύπριοι και τουρκοκύπριοι, ένοπλοι, έστηναν μπλόκα στους δρόμους και οχύρωναν τα μέρη τους, οι μεν εναντίον των δε.

Από τη διατριβή μου γεννήθηκε ένα βιβλίο, *Το δώρο των Δαναών: η πολιτική σ' ένα χωριό της Κύπρου*. Έβαζα τις τελικές πινελιές σ' αυτό όταν, στις 15 Ιουλίου του 1974, η στρατιωτική δικτατορία της Αθήνας, που ελεγχόταν από τον Ιωαννίδη, σε συνεργασία με τη δεξιά τρομοκρατική οργάνωση ΕΟΚΑ Β, ανέτρεψε τη δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση του προέδρου και αρχιεπισκόπου Μακαρίου. «Πρόεδρο» διόρισε τον Νίκο Σαμψών, ακραίο εθνικιστή και διαβόητο για τον αντιτουρκισμό του και στις 20 Ιουλίου η Τουρκία εισέβαλε στο νησί. Προτού περάσει ένας μήνας οι ελληνοκύπριοι του Αργακιού έγιναν πρόσφυγες και πρόσφυγες παραμένουν ως σήμερα, μαζί με άλλες εκατόν ογδόντα πέντε χιλιάδες ελληνοκύπριους και αρκετά λιγότερους τουρκοκύπριους. Έξι αργακιώτες έχασαν, κάτω από διάφορες συνθήκες, τη ζωή τους στις συγκρούσεις. Απ' όσους διώχτηκαν από το χωριό πολλοί έμειναν στην Κύπρο άλλοι όμως μετανάστευσαν στην Αυστραλία, στον Καναδά, στην Ελλάδα και στη Βρετανία, ή πήγαν να εργαστούν σε διάφορες χώρες των Βαλκανίων και του Περσικού Κόλπου. Πολλοί εγκαταστάθηκαν επίσης στις εγκαταλειμμένες τουρκικές περιουσίες της Λεμεσού και της Πάφου.

Τι μπορεί να κάνει ένας ακαδημαϊκός μπροστά στην ανθρώπινη συμφορά; Αισθάνθηκα πως

έπρεπε να βρω τρόπο για ν' αποδώσω σ' ένα βιβλίο, όσο ανεπαρκής και αν θα ήταν η προσπάθειά μου, τα μαρτύριά τους – και με ποιους τρόπους κατάφεραν να τα ξεπεράσουν, πώς βοηθούνταν μεταξύ τους σύζυγοι, γονείς και παιδιά, αδελφια, φίλοι και συχωριανοί καθώς προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τα πιο άμεσα βάσανά τους. Επισκέφτηκα λοιπόν δυο φορές την Κύπρο για να ερευνήσω αυτά ακριβώς τα ζητήματα, τον Απρίλιο του 1975 και από τον Σεπτέμβριο ως τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου.

Παρ' όλα όσα είχε υποφέρει ο κόσμος με καλωσόρισε και μου μίλησε πρόθυμα. Ήθελαν να τα πω έτσι ώστε να ακουστούν στην οικουμένη. Πολλοί μιλούσαν πολύ πιο ελεύθερα απ' ότι τον παλιό καιρό που ζούσαν μέσα στην ευημερία και την ασφάλεια. Κατέγραψα λοιπόν στο μαγνητόφωνο τις αφηγήσεις τους για το πραξικόπημα και την εισβολή, τη φυγή τους και τα βάσανα του πρώτου καιρού μετά τον ξεριζωμό – και για το πώς συνειδητοποίησαν βαθμιαία ότι δεν θα επέστρεφαν σύντομα, όπως είχαν νομίσει αρχικά, στα σπίτια τους. Αντίκρισα τον πόνο τους με τα μάτια μου.

Ήταν πολύ δυσκολότερο να γράψω ένα συνεκτικό βιβλίο για την προσφυγιά απ' ότι να γράψω τη διατριβή μου, για την οποία είχα έτοιμα πρότυπα. Χρειάστηκε επομένως να βρω νέα πρότυπα που με βοήθησαν να περιγράψω και να αναλύσω τον βίαιο και κεραυνοβόλο ξεριζωμό, καθώς και την απώλεια, από τη μια μέρα στην άλλη, των βεβαιότητων που έτρεφαν κανονικά αυτοί οι άνθρωποι. Τα ανθρωπολογικά κείμενα ως εκείνη την εποχή αφορούσαν συνήθως «σταθερές καταστάσεις», ή μεταβολές βαθμιαίες και κανονικές. Αρχικά είχα σκεφτεί να βάλω τους χωρικούς του Αργακιού να διηγηθούν μόνοι τις ιστορίες τους, σχεδόν χωρίς δική μου μεσολάβηση. Αυτήν ακριβώς τη μορφή έδωσα στις δυο πρώτες γραφές του βιβλίου – αλλά αρκετοί εκδότες τις απέρριψαν, δηλώνοντάς μου ευγενικά πως ένα τέτοιο βιβλίο δεν μπορούσε να ενταχθεί στις σειρές τους κι επίσης πως δεν «άγγιζε» ακόμη τον αναγνώστη. Το επιμεληθήκαμε λοιπόν ξανά, με πολύ κόπο και με συμβουλές φίλων συναδέλφων, ώσπου άρχισε να «αγγίζει» περισσότερο τον κόσμο. Εντέλει νομίζω πως φτιάξαμε όλοι μαζί, οι αργακιώτες, οι συνάδελφοι κι εγώ, ένα βιβλίο που αγγίζει πολύ κόσμο. Ήταν «πειραματική εθνογραφία» προτού καν αποσαφηνιστεί το νόημα αυτού του όρου – αλλά το Cambridge University Press αρνήθηκε να το εντάξει σε κάποια από τις σειρές ανθρωπολογίας που εξέδιδε: κάποτε με έτσουζε αυτός ο αποκλεισμός, αλλά τώρα με κάνει να χαμογελώ ειρωνικά. Ήταν βιβλίο που δεν ταίριαζε στις συμβατικές κατηγορίες της τότε «εθνογραφίας»: κατηγορίες που έπρεπε συνεπώς να γίνουν πιο ευλύγιστες, αφού διαρρήγνυε τα πλαίσιά τους ο ίδιος ο πραγματικός κόσμος.

Το βιβλίο μου λοιπόν δίνει τον λόγο στις γυναίκες και στους άνδρες του χωριού: τους αφήνει να πουν με τα δικά τους λόγια στις αναγνώστριες και στους αναγνώστες πώς νοιώθει κανείς όταν τον παρασύρουν στη δίνη τους τρομακτικά, επικίνδυνα και ολότελα απρόβλεπτα γεγονότα, που αναποδογυρίζουν ολότελα τη ζωή του μέσα σε μερικές ώρες και παρ' όλο τον πόνο επιβιώνει άλλους δεκαπέντε μήνες. Ορισμένοι απ' όσους μιλούν δεν είναι πια ζωντανοί: άλλοι πέρασαν πολλά έκτοτε κι έχουν σήμερα ζωές διαφορετικές απ' ό,τι το 1975. Τα χρόνια που πέρασαν δεν ξαναμελέτησα τους αργακιώτες, αλλά στο μεταξύ πραγματοποίησα μερικές σύντομες επισκέψεις στην Κύπρο και ως τώρα διατηρώ sporadic επικοινωνία με μερικούς στενούς συγγενείς και φίλους. Η πεποίθησή μου είναι πως όλοι όσοι ζουν ακόμη, όπως και αν ζουν σήμερα, επηρεάστηκαν βαθύτατα και θα συνεχίσουν σ' όλη τους τη ζωή να επηρεάζονται από τον ξεριζωμό και από την διόλου ευπρόσδεκτη μεταμόρφωσή τους σε «πρόσφυγες». Ας σημειώσουμε μολαταύτα πως πολλοί από τους ίδιους ανθρώπους, όταν χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τη ζωή χωρίς το Αργάκι, έδειξαν έκτακτη ενεργητικότητα και δημιουργικότητα. Ορισμένοι βρήκαν τρόπους για να ευημερήσουν ξανά, παρ' όλα όσα έχασαν και αν κάποιοι πλήγηκαν ανεπανόρθωτα από τις εμπειρίες του 1974, καταδικασμένοι σε μια ζωή μόχθου και πόνου επί χρόνια ολόκληρα, πολλοί άλλοι αντιμετώπισαν τις νέες προκλήσεις, και συνεχίζουν να τις αντιμετωπίζουν, με τόσο κουράγιο που με κάνει να υποκλίνομαι μπροστά τους. Ήταν πράγματι προνόμιο ότι μου έδωσε, ο περισσότερος κόσμος του Αργακιού, την ευκαιρία να τον γνωρίσω.

Πρόσφυγες: Αύγουστος 1974 - Απρίλιος 1975¹

Διεθνείς εξελίξεις

ΧΡΕΙΑΣΤΗΚΑ πρώτα πολλές συζητήσεις με τους πρόσφυγες προτού αρχίσω να διακρίνω κάποιο γενικό σχήμα στις εμπειρίες τους. Το κύριο μοτίβο που αναδύθηκε το πρώτο οκτάμηνο μετά την αποκοπή τους από το χωριό ήταν η συνειδητοποίηση –για ορισμένους νωρίτερα, για κάποιους άλλους αργότερα– πως η επιστροφή τους στο Αργάκι θα ήταν στην καλύτερη περίπτωση προβληματική ενώ στη χειρότερη είτε υπόθεση του απώτερου μέλλοντος, είτε και αδύνατη.

‘Ανδρες και γυναίκες μου έλεγαν ότι αφήνοντας το χωριό νόμιζαν πως θα έλειπαν μερικές ημέρες μόνο· μαζί τους πήρανε λοιπόν κυρίως φαγητό και ρούχα. Οι περισσότεροι ανέβηκαν στα χωριά της Τρόδοδος, προς την αντίθετη μεριά από εκείνη της τουρκικής προέλασης. Ευκολότερα υπερασπίζεσαι τα βουνά παρά την πεδιάδα – και στην ελληνική παράδοση αυτά ακριβώς ήταν οι «ελεύθερες» ζώνες της εθνικής αντίστασης. Ωστόσο οι αργακιώτες δεν σκέφτονταν τόσο τα μακροπρόθεσμα ζητήματα όσο την άμεση ασφάλειά τους. Τα ορεινά θέρετρα, όπου συνήθως παραθέρριζαν τουρίστες, συγκέντρωσαν τώρα δεκαπλάσιο ή και εικοσαπλάσιο από τον κανονικό πληθυσμό τους – και ο καθένας έστρωνε να κοιμηθεί όπου μπορούσε, σε κινηματογράφους, σχολεία και αυλές. Πάρα πολύς κόσμος απλώς εγκαταστάθηκε σε σπίτια ντόπιων – στη χειρότερη περίπτωση, οι οικοδεσπότες μαζεύονταν σε ένα δυο δωμάτια του σπιτιού και οι φιλοξενούμενοι στοιβάζονταν στα υπόλοιπα. Κατόπιν άρχισε η αναμονή.

Τον Σεπτέμβριο του 1974 το επίσημο κράτος άρχισε να βάζει τάξη στα πράγματα. Οι δημόσιοι υπάλληλοι χαρακτηρίζονταν από βρετανικό επαγγελματισμό και η κατάσταση έκτακτης ανάγκης τούς έκανε να δείξουν τον καλύτερό τους εαυτό. Σύντομα άρχισαν να οργανώνουν στρατόπεδα προσφύγων όπου στέγαζαν σε αντίσκηνα ιδίως όσους δεν βρήκαν καταφύγιο στα βουνά, κυρίως φυγάδες από την Κερύνεια και την Αμμόχωστο. Σε όλο τον κόσμο έδωσαν προσφυγικές ταυτότητες, τρόφιμα, ρούχα και λίγα χρήματα. Οι αργακιώτες όμως δεν πήγαν να μείνουνε στα αντίσκηνα της πεδιάδας· είτε έμειναν στο βουνό είτε, αν τυχόν είχαν στενούς συγγενείς στη Λευκωσία ή στη Λεμεσό που τους περίσσευε λίγος χώρος, πήγαιναν να φιλοξενηθούν εκεί για ένα διάστημα. Έμελλε να παρακολουθήσουν από εκεί, μετά την ανακωχή, τις νέες συγκρούσεις που διεξάγονταν τώρα στα πεδία της προπαγάνδας και της διπλωματίας. Τα γεγονότα για τα οποία θα άκουγαν στο ραδιόφωνο ή θα διάβαζαν στις εφημερίδες το επόμενο τετράμηνο απλώς θα επιδείνωναν την αβεβαιότητά τους.

Το πρώτο θέμα που θα εκτυλισσόταν μπροστά στα μάτια τους ήταν η αποκάλυψη νέων φρικαλεοτήτων. Κάθε πλευρά παρουσίαζε στοιχεία, λόγου χάρη μαζικούς τάφους που ανοίγονταν μπροστά σε δημοσιογράφους από διάφορες χώρες, τα οποία έδειχναν πως οι μαχητές της άλλης πλευράς εκτελούσαν εν ψυχρώ αμάχους. Στην πλευρά των ελλήνων νέες λεπτομέρειες άρχισαν να κυκλοφορούν για επιθέσεις τούρκων στρατιωτών εναντίον κοριτσιών και γυναικών κάθε ηλικίας.

Έπειτα οι εφημερίδες ήταν γεμάτες δημοσιεύματα, που γέμιζαν σπαραγμό τους αργακιώτες, για τη συστηματική λεηλασία των ελληνικών σπιτιών από τον τουρκικό στρατό (συνηθισμένη πρακτική των στρατών, άλλωστε) και για καράβια ολόκληρα που πήγαιναν στην Τουρκία φορτωμένα με τους καρπούς τόσων χρόνων επίμοχθου πλουτισμού των ελληνοκυπρίων: αυτοκίνητα, τρακτέρ, τηλεοράσεις, ψυγεία, πλυντήρια και τα παρόμοια.

Αρκετοί αργακιώτες είχαν πιαστεί αιχμάλωτοι και μαζί με εκατοντάδες άλλους ελληνοκύπριους μεταφέρθηκαν, συχνά υπό εφιαλτικές συνθήκες, στην κεντρική Τουρκία, αναγκασμένοι να διασχίζουν τους δρόμους των πόλεων ως εκθέματα επινίκειων πομπών που θύμιζαν ρωμαϊκούς θριαμβούς. Μερικές φορές φοβούνταν μήπως τους λυντσάρει ο εξαγριωμένος όχλος. Στο μεταξύ οι οικογένειές τους στην Κύπρο αγωνιούσαν να μάθουν νέα τους και δεν ήξεραν αν είχαν πέσει στη μάχη, αν είχαν τραυματιστεί ή αν ήταν καλά. Οι γονείς που περίμεναν ειδήσεις των παιδιών τους, μόλις άκουγαν πως έφτανε κάπου εκεί κοντά κάποιος που είχε συνυπηρετήσει με τον γιο τους έσπευδαν να τον βρουν για να μάθουν με κάθε λεπτομέρεια πού και πότε τόν είχε δει τελευταία φορά. Τέτοια επεισόδια ήτανε πολύ συνηθισμένα· άλλο τόσο συχνά συνέβαινε μια οικογένεια να μην πιστεύει πως είχε σκοτωθεί το αγόρι της, όσοι αυτόπτες μάρτυρες και αν της το έλεγαν.

Ένα άλλο δημόσιο δράμα, το οποίο είχε σοβαρότατες συνέπειες για τους ελληνοκύπριους εν γένει και για τους πρόσφυγες ειδικότερα, ήταν η βαθμιαία μετανάστευση των τουρκοκυπρίων στο βορρά. Έφευγαν για ποικίλους λόγους: αφότου ανοίχτηκαν οι μαζικοί τάφοι, μερικοί πίστευαν πως θα ήταν ασφαλέστερο να έχουν τον τουρκικό στρατό ανάμεσά σ' αυτούς και στους ζηλωτές της ΕΟΚΑ Β, οι οποίοι παρέμεναν οπλισμένοι. Άλλοι, ιδίως εκείνοι που ήταν φτωχοί, μπορεί να προσελκύστηκαν ακόμη περισσότερο από τις πολλά υποσχόμενες ελληνικές περιουσίες. Καθώς όλοι ήξεραν πως στα μέρη της Μόρφου, λόγου χάρη, είχαν τα πιο σύγχρονα και καλοφτιαγμένα σπίτια και τους πιο αποδοτικούς πορτοκαλεώνες, καθώς και πως όσοι έμεναν εκεί είχανε φύγει πρόσφυγες στο νότο, ήταν φανερό πως θα μπορούσε κανείς να κάνει την τύχη του εκεί. Μάλιστα όσοι δενδειχναν πρόθυμοι να φύγουν στο βορρά ήταν σχεδόν βέβαιο πως δέχονταν απειλές από τουρκοκύπριους εθνικιστές: τους έλεγαν πως θα τους θεωρούσαν προδότες της εθνικής υπόθεσης και της εθνοτικής αλληλεγγύης αν δεν έφευγαν. Αυτή η μετανάστευση δεν έγινε μέσα σε μια νύχτα αλλά ήταν διαδικασία αργή που κορυφώθηκε τους πρώτους μήνες του 1975. Οι τούρκοι στο κάτω κάτω γίνονταν κι αυτοί πρόσφυγες όπως οι έλληνες του Αργακιού, αλλά ενώ οι αργακιώτες είχαν ξεφύγει εσπευσμένα, και συνήθως με άδεια χέρια, από τον εχθρικό στρατό που προέλαυνε, οι τουρκοκύπριοι είχαν περισσότερο καιρό να εξετάσουν την κατάσταση και να τακτοποιήσουν, έστω και όπως όπως, τις υποθέσεις τους. Γενικά δεν έφευγαν τόσο επειδή ένιωθαν κάποια σαφή απειλή όσο επειδή διέκριναν στο βορρά μέλλον πιο ευοίωνα, όσο αβέβαιο και αν ήταν.

Η αναχώρηση των τούρκων προς το βορρά ήταν πολιτικά και δομικά η σημαντικότερη συνέπεια της εισβολής και του διαμελισμού του νησιού. Θύμιζε έντονα την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1922, τον διαμελισμό της βρετανικής Ινδίας σε Ινδία και Πακιστάν το 1947, καθώς και πολλά άλλα μεταγενέστερα γεγονότα, όλα τους κατά τα φαινόμενα αναντίστρεπτα. Αγωνιώντας για την έκβαση των διαπραγματεύσεων μεταξύ των πρωταγωνιστών, οι πρόσφυγες είχαν καρφωμένα τα μάτια τους στους διπλωματικούς χειρισμούς που γέμιζαν τις στήλες των εφημερίδων. Οι δραματικές διαπραγματεύσεις έκαναν τεράστια εντύπωση στους περισσότερους ανθρώπους με τους οποίους μίλησα τον Απρίλιο του 1975. Τα γεγονότα όμως που ακολούθησαν τον πόλεμο αποδείχτηκαν απλώς απατηλοί οιωνοί οι οποίοι, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως παρακάτω, έμελλαν να επανεμφανίζονται ολόκληρο το 1975. Στις 25 Αυγούστου του 1974, προτού περάσουν δέκα ημέρες από την ανακωχή που κήρυξε η Τουρκία (αφού πρώτα είχε καταλάβει το 38% του νησιού), ο Χαλούκ Ουλμάν, σύμβουλος εξωτερικής πολιτικής του Πρωθυπουργού Ετζεβίτ, είπε πως η Τουρκία επέμενε στην κατοχή τουλάχιστον του 28% της έκτασης του νησιού. Αν λοιπόν παρέδιδε την Αμμόχωστο με τα προάστειά της και την πυκνοκατοικημένη περιοχή της Μόρφου, οι περισσότεροι ελληνοκύπριοι πρόσφυγες θα επέστρεφαν στα σπίτια τους. Στις 30 Αυγούστου το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών ψήφισε ομόφωνα μια απόφαση που καλούσε ελληνοκύπριους και τουρκοκύπριους να επαναλάβουν τις απευθείας συνομιλίες και να συνεργαστούν με τις δυνάμεις του ΟΗΕ για την επίλυση του προσφυγικού προβλήματος. Στις 16 Σεπτεμβρίου ακολούθησε η πρώτη ανταλλαγή αιχμαλώτων· οι αισιόδοξοι επέμεναν πως αυτό σίγουρα ήταν πρώτο βήμα και για άλλες αμοιβαία επωφελείς δοσοληψίες. Στις 23 Σεπτεμβρίου ο υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, δόκτωρ Χένρυ Κίσσινγκερ, δήλωσε στα Ηνωμένα Έθνη πως «οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι έτοιμες να συμβάλουν ακόμη πιο ενεργά απ' ό,τι προηγουμένως στην εξεύρεση λύσης μεταξύ των δυο μερών για το αιώνιο πρόβλημα της Κύπρου». Μήπως αυτό σήμαινε πως οι αμερικανοί θα έπειθαν τους τούρκους να αποσυρθούν;

Τον Απρίλιο του 1975 ένας πρόσφυγας από το Αργάκι μου είπε χαμογελώντας: «Εσύ τι λες; Θα γυρίσουμε, έτσι δεν είναι;», περιμένοντας να ακούσει είτε ένα απλό «ναι», είτε την απάντηση «Βεβαίως θα γυρίσουμε – το ερώτημα είναι: πότε;». Η διάθεση του κόσμου ανεβοκατέβαινε σαν τον υδράργυρο κάθε φορά που άλλαζαν πρωτοσέλιδα οι εφημερίδες. Μέσα σε μισή ώρα ο ίδιος άνθρωπος μπορούσε πρώτα να σου καθέσει γεμάτος αυτοπεποίθηση όλους τους λόγους για τους οποίους ο ΟΗΕ, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα αμείλικτα συμφέροντα όλων των ενδιαφερόμενων υπαγόρευαν τη γρήγορη διευθέτηση του Κυπριακού με βάση την επιστροφή όλων των προσφύγων στις εστίες τους, ή τέλος πάντων όλων εκτός από τους κερυνιώτες, αφού η Τουρκία ίσως χρειαζόταν μια μικρή ζώνη ασφαλείας στο πλησιέστερο σημείο στις ακτές της. Έπειτα, όταν του

παρουσίαζες κάποιο νέο και δύσπεπτο στοιχείο, ή αν σκόνταφτε μόνος του επάνω του, αντέστρεφε ολόκληρη την επιχειρηματολογία κι ερμήνευε τα πάντα με αντίθετο ακριβώς τρόπο. Η Τουρκία δεν θα έδινε πίσω ούτε μέτρο – γιατί να το κάνει; μήπως είχε γυρίσει ποτέ τίποτε; Οι αμερικανοί είχανε πετύχει τώρα αυτό που ήθελαν – μια Κύπρο χωρισμένη στα δυο. Η Ρωσία; τι να περιμένεις από δαύτηνε; Υπήρχαν εύστροφα πνεύματα ικανά να αλλάξουν άποψη αρκετές φορές την ίδια ημέρα.

Τον Ιούλιο του 1974 ο Πρόεδρος Μακάριος είχε δραπετεύσει με βρετανικό ελικόπτερο από το πραξικόπημα του Σαμψών, και το επόμενο τετράμηνο δεν πάτησε το πόδι του στην Κύπρο. Η απουσία του έκανε πολλούς κύπριους να ελπίζουν πως όταν επέστρεφε ως εκ θαύματος θα καλυτέρευαν τα πράγματα. Αυτά τα αισθήματα ενθαρρύνονταν επίσης από τους οπαδούς του, που έγραφαν με ασβέστη πελώρια καλλιγραφικά συνθήματα, «Έρχεται», σε αμέτρητους τοίχους καθώς και στην πλαγιά ενός τουλάχιστον βουνού. Παντού σκάλιζαν το όνομά του σαν προστατευτικό φυλαχτό, σαν γραπτό ισοδύναμο ενός ξορκιού. Όσες μεσοιανικές ελπίδες ή χιλιαστικά όνειρα και αν έτρεφαν όμως εξατιμίστηκαν γοργά, γιατί όταν επέστρεψε ο Μακάριος, στις 7 Δεκεμβρίου του 1974, ο τουρκικός στρατός δεν έκανε ούτε βήμα πίσω. Την ημέρα της επιστροφής του ένα τεράστιο πλήθος οπαδών πήγε στη Λεμεσό να τον προϋπαντήσει και μέσα στη συγχυσμένη ένταση εκείνων των ωρών κάποιος νευρικός εοκατζής πυροβόλησε και άφησε στον τόπο τον Ηλία Πελάβα, έναν κοσμοαγάπητο εξηγτάρη οδηγό λεωφορείου από το Αργάκι. Η Λεμεσός ήταν οχυρό της ΕΟΚΑ Β και πολλά μέλη της μάλλον φοβούνταν αυθόρμητα αντίποινα από τους αμέτρητους μακαριακούς που κατέκλυσαν την πόλη. Την αδυναμία της μεταβατικής Κυβέρνησης Κληρίδη έδειχνε ολοκάθαρα το γεγονός ότι πολλοί εοκατζήδες εξακολουθούσαν να οπλοφορούν φανερά, ακόμη και αφότου επισώρευσαν τόσα δεινά στο λαό τους.

Δυο ακόμη πολιτικά ορόσημα μεσολάβησαν το πρώτο οχτάμηνο μετά τον πόλεμο. Πρώτον, το αμερικανικό κογκρέσσο επέβαλε εμπάργκο στην πώληση όπλων στην Τουρκία κατηγορώντας την πως είχε χρησιμοποιήσει εντελώς παράνομα τον αμερικανικό οπλισμό εισβάλλοντας στην Κύπρο· ο δόκτωρ Κίσινγκερ όμως αντιτάχθηκε σ' αυτή την απόφαση, αντιτείνοντας πως αντί να αποσπάσουν έτσι παραχωρήσεις από την Τουρκία θα την έκαναν να σκληρύνει ακόμη περισσότερο τη θέση της στις διαπραγματεύσεις. Το άλλο γεγονός που αναζωπύρωσε τις ελπίδες των προσφύγων ήταν η συνάντηση υπό την αιγίδα του ΟΗΕ των ηγετών των ελληνοκυπρίων και των τουρκοκυπρίων, τον Απρίλιο του 1975, η οποία και πάλι δεν έφερε αξιόλογα αποτελέσματα.

Συνειδητοποίηση

Αυτές ήταν λοιπόν οι πολιτικές εξελίξεις που αποτέλεσαν το πλαίσιο και όντως διαμόρφωσαν τις αντιλήψεις των προσφύγων από το Αργάκι για την άμεση κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει. Προτού όμως συμβούν όλα αυτά, οι αργακιώτες πέρασαν, θέλοντας και μη, την εμπειρία των πρώτων ημερών της προσφυγιάς, έστω και αν οι ίδιοι δεν έβλεπαν ακόμη τους εαυτούς τους στα σοβαρά ως πρόσφυγες, ούτε είχαν αφομοιώσει τι σήμαινε αυτός ο όρος. Το κοριτσίστικο ημερολόγιο της Ανδρουύλλας Μπατσάλλου μπορεί να μας δώσει μια ιδέα αυτών των μεταβολών:

15 Αυγούστου

Πρόσφυγες στα Τρικούνκια. Πέμπτη, σήμερα. Ξυπνήσαμε το πρωί στα Τρικούνκια επειδή κρυφτήκαμε από τους Τούρκους. Ο θόρυβος των παιδιών μας ξύπνησε. Φτιάξαμε τα ρούχα μας κι έπειτα μπήκαμε μέσα και αρχίσαμε να κοιτάζουμε τα ψηλά βουνά και την όμορφη θέα. Έπειτα ήπιαμε λίγο τσάι και πήγα για περίπατο με την Ελένη και κατόπιν επιστρέψαμε στο καταφύγιό μας.

Καθόμασταν μια εδώ και μια εκεί ως το μεσημέρι, που πήγα με την Ελένη και την Κλυκού στην εκκλησία εκεί κοντά και ανάψαμε κερί και κάθησα εκεί στον πάγκο, κάτω από ένα μεγάλο δένδρο. Το απόγευμα κάτι παιδιά ήρθαν φέρνοντας ένα σκυλί, αρχίσαμε λοιπόν να μιλάμε μαζί τους. Σε λίγο ήρθε η γιαγιά τους και τα πήρε μαζί της. Το βράδι είχαμε λίγο προσφάι και πέσαμε να κοιμηθούμε.

16 Αυγούστου

Σήμερα Παρασκευή. Σηκώθηκα το πρωί και συμμαζέψα τα ρούχα μου που ήταν πεταμένα παντού. Έπειτα ήπια ένα ποτήρι γάλα και πήγαμε με την Κλυκού στην εκκλησία της Παναγιάς Παρθένας. Καθήσαμε κάτω από το μεγάλο δένδρο και μιλούσαμε. Έπειτα από λίγο ήρθε ένας άνδρας με κάτι φρούτα και μας έφερε λίγα και τα φάγαμε. Έπειτα από λίγο αρκετοί νέοι είχανε μαζεντεί εκεί και κάθησαν μαζί μας.

Όταν γυρίσαμε στο σπίτι μας, στο καταφύγιό μας, τρεις στρατιώτες συχωριανοί μας ήρθαν και μας είπαν πως οι Τούρκοι είχανε πάρει το χωριό μας. Οι γυναίκες άρχισαν να οδύρονται και τα μάτια μου γέμισαν δάκρυα.

Αργότερα φάγαμε λίγο. Πήγα περίπατο με την Ελένη στον Πρόδρομο να αγοράσουμε ψωμί και άλλα πράγματα που χρειαζόμασταν. Δεν είχε ψωμί και περιμέναμε να φουρνιστεί. Ενώ περιμέναμε, έφτασε η γειτόνισσά μου η Αντρούλλα και μια άλλη χωριανή, η Κουβάρανα, και χαρήκαμε που τις είδαμε. Στο τέλος βγήκε το ψωμί και όλες όρμησαν να πάρουνε. Πραγματικό πανδαιμόνιο ξέσπασε και μερικοί έμειναν χωρίς καθόλου. Εγώ κατάφερα να πάρω ένα καρβέλι αλλά η Ελένη δεν μπόρεσε. Επιτέλους γυρίσαμε σπίτι. Καθήσαμε όλες και μιλούσαμε. Άλλοτε κλαίγαμε, άλλοτε γελούσαμε. Στο τέλος πήγαμε να κοιμηθούμε.

18 Αυγούστου

Κυριακή σήμερα. Όταν ξύπνησα έφαγα κάτι, ντύθηκα και πήγα στον Πρόδρομο με την Κλυκού. Βλέποντας τον άλλο κόσμο μπορέσαμε να ξεχάσουμε λιγάκι τα χάλια μας και περάσαμε πολύ καλά. Καθήσαμε σε ένα καφενείο και πήραμε αναψυκτικά, έπειτα πήγαμε στο ξενοδοχείο να δούμε τη συχωριανή μου την Πρεζού με τις κόρες της. Δεν ξέραμε όμως το δρόμο και ντραπήκαμε να πάμε ως το ξενοδοχείο. Περπατούσαμε ολόγυρα και είδαμε και άλλο κόσμο που ξέραμε και όλες μαζί πήγαμε στην παιδική χαρά. Καθώς κατεβαίναμε το λόφο σκόνη και χτύπησα το πόδι μου. Έπειτα έχοντας και τη Λουίζα μαζί μας πήγαμε στο ξενοδοχείο, βρήκαμε την Πρεζού και τα είπαμε για τα καλά. Πήραμε να κατέβουμε στο σπίτι αλλά μας έπιασε η βροχή και αργήσαμε. Πήγαμε σπίτι, φάγαμε, ξεκουρασθήκαμε κι έπειτα γυρίσαμε στον Πρόδρομο και η Μαρία Ξυδά ήρθε μαζί μας. Περάσαμε πάρα πολύ καλά, με γέλια και αστεία. Στο τέλος γυρίσαμε σπίτι. Κάθησα και διάβασα τα παιδιά λίγη ώρα. Τελικά έπεσα να κοιμηθώ².

Μολονότι η πρώτη λέξη μετά την ημερομηνία «15 Αυγούστου» είναι «πρόσφυγες», δεν τήν συναντούμε ξανά εκείνο το τριήμερο και δεν ακολουθεί καμιά νύξη που να δείχνει πως αυτή η κατάσταση θα μπορούσε να μονιμοποιηθεί. Η Ανδρουύλλα βάζει τα κλάματα όταν ακούει πως το Αργάκι καταλήφθηκε, αλλά λίγο αργότερα φαίνεται να ξελαφρώνει ολότελα – «Περάσαμε καλά με γέλια και με αστεία». Μέσα σ' ένα μήνα όμως, καθώς αρχίζει να συνειδητοποιεί την πραγματική κατάστασή της, η κοπέλα κυριεύεται από πίκρα:

17 Σεπτεμβρίου

Άλλη μια σελίδα γέμισε, πρόσφυγες στον Πρόδρομο. Θεέ και Κύριε, τότε θα έρθει η ευλογημένη μέρα που θα γράψω με κεφαλαία «Επιστροφή στο χωριό, στο πατρικό μου»; Κάθε σελίδα που γεμίζω λέω αυτή είναι η τελευταία μέρα που είμαστε πρόσφυγες. Αύριο γυρίζουμε σπίτι ... [κείμενο δυσανάγνωστο]. Ίσως αύριο γυρίσουμε σπίτι κι έπειτα χαρές και γέλια θα ξαναδώσουνε χρώμα στα χέλια μας που τόσες μέρες έμειναν άψυχα από τους αντίθετους που μας έδιωξαν από τα σπίτια μας και που κάθε μέρα παίρνουνε τη ζωή τόσων αδερφιών μας. Σήμερα διάβασα στην εφημερίδα πως οι Τούρκοι βίασαν δεκατριιάχρονες και δεκατετράχρονες παρθένες και αυτές δεν μπόρεσαν να το αντέξουν και απλώς πέθαναν. Άλλη μέρα διαβάζω χειρότερα και την παρόλλη ακόμη χειρότερα. Θεέ μου, πώς το αντέχεις τόσο κακό; Γιατί δεν ρίχνεις φωτιά να τους κάψεις όλους αυτούς τους άπιστους, όλους τους έναν έναν; Δεν ξεχνούμε τις ελπίδες μας και μόνη μας ελπίς εσύ, Θεέ μου. Υπομονή, υπομονή. Θα έρθει κάποτε η ευλογημένη ημέρα και όλοι τήν περιμένουμε.

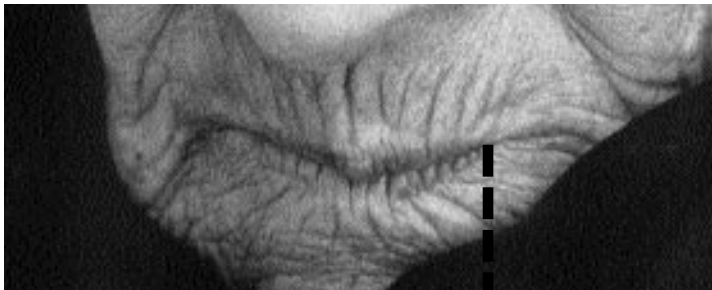
Η Ανδρούλλα δεν χρειάστηκε ούτε μήνα για να καταλάβει σε πόσο σοβαρή θέση βρέθηκε. Στο κάτω κάτω δεν είχε οικογένεια να φροντίσει, ούτε είχε καμιά ενθάρρυνση προηγουμένως να εξετάσει τον δημόσιο χώρο της πολιτικής. Μέσα σ' αυτό τον λίγο καιρό όμως ξεπήδησε μέσα της αδιάλειπτη αγωνία για το μέλλον – «άλλη μια μέρα ... αύριο ... περιμένοντας, περιμένοντας ... την ευλογημένη ημέρα». Ακριβώς η πειστικότητα αυτής της προσευχής υποδηλώνει φόβο, τον οποίο δεν εκδήλωνε ρητά ως συνειδητή σκέψη, μήπως τυχόν δεν κατάφερε να επιστρέψει σπίτι της. Το πρώτο εξάμηνο της διασποράς όμως οι περισσότεροι πρόσφυγες, και ιδίως οι γυναίκες, μάλλον δεν αφήνονταν να εκφράσουν συνειδητά αυτή τη σκέψη και πολύ περισσότερο να την εξετάσουν σοβαρά. Δεν φαίνεται να μεσολάβησε κάποιο συγκεκριμένο γεγονός που να έκανε τον περισσότερο κόσμο να πάψει να θεωρεί πως απλώς εκκένωσε *προσωρινά* τα σπίτια του για μερικές ημέρες ή, το πολύ, για μερικές εβδομάδες ώσπου να δεχτούν οι τούρκοι την επιστροφή του. Υποπτεύομαι πως ήταν μάλλον η αδιάκοπη χρήση της λέξης «πρόσφυγες» από τα ίδια τα μέσα ενημέρωσης, καθώς και από τους πολιτικούς και από την κοινωνία εν γένει, εκείνη η οποία τους έκανε σιγά σιγά να αναλογιστούν πως είχαν ξεσπιτωθεί σχεδόν μόνιμα και πως τώρα θα έμεναν στον δρόμο. Ολοφάνερα για αρκετό καιρό πολλοί δυσφορούσαν όταν άκουγαν αυτή τη λέξη. Ένας χωρικός θυμάται πως άκουσε έναν ντόπιο να φωνάζει, βλέποντας κάποιο παιδάκι που έκοβε ένα σύκο από το δέντρο, – «Αυτοί οι καταραμένοι οι πρόσφυγες! Οι γύφτοι οι γυμνοπόδαροι θα μας φάνε τα σπίτια και το βιος μας». Αγκρίεψε και απάντησε στον ντόπιο – «Να ξέρεις εσύ που τα λες αυτά πως στο δικό μας το χωριό ένα οικόπεδο άξιζε περισσότερο απ' όλη σου την κοινότητα». Και πρόσθεσε, καθώς μου τα έλεγε αυτά: – «Κανείς απ' όλους αυτούς εδώ, που δεν γνώριζαν την προσφυγιά, δεν νιώθει τι σημαίνει. Στ' αλήθεια μας κοιτάζουν απ' υψηλού». Κάποιος άλλος μου είπε: «Μας λένε 'πρόσφυγες' λες και ήμασταν τσιγγάνοι. Έχασα ένας θεός ξέρει πόσες χιλιάδες λίρες περιουσία, και σ' αυτό το χωριό που έχει όλες κι όλες πενήντα μηλιές γραμμένες στ' όνομα του, αυτοί εδώ με λένε *εμένα* 'πρόσφυγα'».

Κάποιος άλλος περιέγραφε πόσο απίστευτο του φαινόταν να τρέφεται από το κυβερνητικό πρόγραμμα περίθαλψης: «Η Κυβέρνηση μου δίνει πέντε κονσέρβες βοδινό. Αλλά εγώ δεν έμαθα να τρώω από τους άλλους. Πάντα εγώ ήμουν εκείνος που έδινε το φαί στους άλλους». Μια από τις πλουσιότερες συγγενείς μου έμενε στη Λευκωσία και δεν βίωσε τον ξεσπιτωμό, αλλά κατάλαβε την απώλεια του σπιτιού και των οπωρώνων της στο Αργάκι όταν χρειάστηκε να αγοράσει πορτοκάλια για πρώτη φορά στη ζωή της: «Εμείς, που τόσες φορές τα δίναμε τζάμπα στους άλλους...» Μια ομάδα αργακιώτισσες μου περιέγραφαν πως προτιμούσαν την παρέα άλλων προσφύγων και πως δεν ένιωθαν άνετα με γυναίκες που δεν είχαν χάσει το σπίτι τους. Δεν τούς άρεσε να τις αποκαλούν «πρόσφυγες»· επαναλάμβαναν κι εκείνες τη γνωστή συνδεση των προσφύγων με τους «γύφτους» και πρόσθεταν πως οι ντόπιες τις κατηγορούσαν ότι έτρωγαν κάθε μέρα κρέας. Λίγα λεπτά αφότου μου το είπε αυτό, η μια πείραξε ένα τριχρονο παιδί λέγοντας «Ε, συ, *προσφυγάκι*, έλα εδώ», ενώ μια άλλη πρόσθεσε «Οι καλύτεροι άνθρωποι είναι οι πρόσφυγες». Μου θύμισε έτσι πως συχνά δεν προσβάλλουν οι ίδιες οι λέξεις αλλά το πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιούνται· οι μαύροι στην Αμερική μπορεί να φωνάζουν ο ένας τον άλλον «nigger», αλλά οι λευκοί καλύτερα θα έκαναν να μη χρησιμοποιούν αυτό τον όρο. Οι αργακιώτισσες δεν ένιωθαν άσχημα με τις ντόπιες επειδή οι τελευταίες χρησιμοποιούσαν τη λέξη «πρόσφυγες», αλλά εξαιτίας όσων τους έλεγε αυτή η λέξη σχετικά με τη νέα θέση τους στον κόσμο και ιδίως τη θέση τους απέναντι στις άλλες γυναίκες.

Ενθάρρυνση

Ενώσω ο κόσμος εξακολουθούσε βαθμιαία και οδυνηρά να συνειδητοποιεί τη νέα κατάστασή του, συνέχιζε να αρνείται πεισματικά τα σοβαρότερα επακόλουθά της, ιδίως οι *pater familias* που αισθάνονταν πως αυτό ακριβώς ήταν το καθήκον τους. Όπως μου εξήγησε ο Διονύσιος, τέως εύπορος γεωργοκτηματίας του Αργακιού:

Μόλις φύγαμε από το χωριό, αρρώστησα. Ο λαίμος μου ξεράθηκε, να, εδώ πέρα, κι ένιωθα χάλια. Πήγα στο γιατρό και είπε «Είναι λαρυγγίτις, φαρυγγίτις». Τι μου είπε, δεν ξέρω. Πήγα στο γιατρό και μου έδωσε κάτι φάρμακα και καλύτερεψα. Έπειτα, λίγες μέρες μετά, τα ίδια πράγματα. Πίσω στο γιατρό. Εγώ, που δεν είχα αρρωστήσει ποτέ στη ζωή μου.

Ήταν νομίζω από το μαράζι και την αναστάτωση που έπεσα άρρωστος. Ο λαίμος μου ξεράθηκε και ήτανε κάτω το φαρυγγιτικό, είπε ο γιατρός. Ο λαίμος μου πόναγε εδώ πέρα. Φαρυγγολικό; Έλεγα μέσα μου εκείνη την πρώτη εβδομάδα, όπου νά 'ναι γυρνάμε στο χωριό μας. Είπα στην οικογένεια τον Αύγουστο, «Πρώτη Νοεμβρίου θα είμαστε πίσω». Όταν πέρασε και η 8η Νοεμβρίου τους είπα «Όπου νά 'ναι γυρίζουμε. Το Πάσχα πίσω θα 'μαστε!». Και αλήθεια νόμιζα πως θά 'μασταν πίσω. Ήρθε και το Πάσχα και ακόμη ελπίζω να γυρίσουμε. Την ελπίδα δεν τη χάνω. Πώς θα γυρίσουμε; Δεν μπορώ να σου πω. Νομίζω θα γυρίσουμε. Λένε θα γυρίσουμε. Έχω προαίσθημα και κάνω κουράγιο κι έδωσα κουράγιο στη γυναίκα μου να πιστεύει πως θα γυρίσουμε και να μην οδύρεται. Σ' όλη την οικογένειά μου έδωσα κουράγιο και περιμένουν να γυρίσουμε. Και τώρα, ακόμη και τώρα, το κουράγιο μου δεν το χάνω. Πρέπει να έχεις ελπίδα, κουράγιο. Αν δεν έχεις κουράγιο δεν μπορείς να χαρείς τη ζωή. Όταν έχεις κουράγιο το παίρνεις το λαχείο και λες ίσως και να μου τύχει αυτή τη φορά κι έχεις αυτή την ελπίδα. Αλλά τουλάχιστον δεν χάσαμε ούτε παιδί ούτε εγγόνι στον πόλεμο. Όλοι οι συγγενείς μου είναι εντάξει.

Τα έχω ακουστά αυτά τα σχέδια της κυβέρνησης για να «αρχίσουμε πάλι απ' την αρχή». Δε θέλω να δουλέψω τώρα. Οι κυβερνητικοί είπαν θα μου έδιναν μια κάρτα και θα με έγραφαν για ό,τι δουλειά ήθελα να κάνω. Όπως έκαναν για όλους δηλαδή. Τι δουλειά θέλετε να κάνετε κύριε; με ρώτησαν. Τι είδους επάγγελμα θα θέλατε; ρώτησαν. Τίποτε δεν θέλω να κάνω, τους είπα. Αφού τόσα πράγματα μάζεψα δικά μου και τα έχασα όλα, τώρα δε θέλω να κάνω τίποτα τους είπα. Γέρος άνθρωπος είμαι τώρα. Σε δυο χρόνια παίρνω σύνταξη, τι δουλειά να κάνω; Πού να πάω, εδώ που τα λέμε; Έπειτα από όλη την περιουσία που έκανα, πού να σκεφτώ να τα ξανακάνω όλα αυτά ξανά; Άσε τους μικρούς να τα κάνουνε, που έχουνε παιδιά να μεγαλώσουν. Εκείνοι μπορούνε. Εγώ πέντε παιδιά πάντρεψα και τα είδα αποκατεστημένα. Δεν ξαναρχίζω στα χωράφια ή τίποτε τέτοιο, πάλι απ' την αρχή. Βεβαίως κανένα μεροκάματο θα το κάνω όποτε μπορώ, καμιά δουλειά του κόλου άμα λάχει, ίσα ίσα για να την περνάμε εντάξει εγώ και η γριά μου. Πώς τα κατάφερα; Εμένα το μαράζι δεν μ' έπιασε. Αρχίζω να μαραζώνω αλλά μετά το βγάζω από πάνω μου. Αυτό το καταφέρνω. Δίνω κουράγιο στον κόσμο που αγαπάω, και βγάζω τον πόνο απ' την καρδιά μου. Άκου που σου λέω: πλαγιάζεις το βράδι και αρχίζεις να σκέφτεσαι, αχ και βαχ, εκεί που ήμουν στο χωριό είχα τόσα και τόσα, και τώρα οι Τούρκοι μου τα πήραν όλα. Τα λες ένα ένα τι είχες και τι έχασες; τι να σου πω, έτσι δεν κοιμάσαι εύκολα τα βράδια. Αν όμως πέσεις και πεις μέσα σου «Έλα Χριστέ και Παναγιά» και κάνεις το σταυρό σου και γυρίζεις στο μαξιλάρι σου και πεις την προσευχή σου, τότε ο ύπνος έρχεται, κοιμάσαι εύκολα. Πού να σε πάρει ο ύπνος αν αρχίσεις να σκέφτεσαι, είχα μια αγαπημένη παλιά, αλλά τώρα κοίτα τι γυναίκα έχω, ό,τι είχα τό 'χασα... Καταλαβαίνεις; Αγνάτι; Τούρκικα είναι, θα πει καταλαβαίνεις;

Πολλοί έλεγαν και ξαναέλεγαν τα ίδια πράγματα στις κουβέντες τους - πώς, παρ' όλους τους φόβους τους, έλεγαν επί εβδομάδες και μήνες ολόκληρους στις γυναίκες και στα παιδιά τους πως *θα γύριζαν* στο χωριό, εξυπονοώντας πως ως άνδρες κι επικεφαλής οικογενειών έπρεπε να ελέγξουν τον φόβο και τον πόνο τους ώστε να δίνουν κουράγιο σε όσους θεωρούσαν πιο αδύνατους από τους ίδιους. Πολλοί επέμεναν πως δεν είχανε διάθεση να στήσουν κάποια νέα επιχείρηση ή να ψάξουν για δουλειά. «Ας περιμένουμε και βλέπουμε», έλεγαν πολλοί από αυτούς τον Απρίλιο του 1975.

Βαθμοί αποστέρησης

Αρχικά όλοι οι χωρικοί, ως πρόσφυγες, βρίσκονταν στην ίδια περίπου κατάσταση και όλοι συμμερίζονταν ορισμένες βασικές απώλειες. Χρειάστηκε να περάσουν μερικοί μήνες προτού αρχίσουν να ενδιαφέρονται ξανα για την κοινωνική διαφοροποίηση, αλλά αργότερα έκαναν μεγάλη προσπάθεια να διακρίνουν τους διάφορους βαθμούς απωλειών και τρωτότητας. Κυκλοφορούσαν πολλά σχόλια εις βάρος εκείνων που τους είχανε μείνει πολλά - μια δουλειά, ένα κομμάτι γη, ένα σπίτι κάπου αλλού - και παρ' όλα αυτά παραπονούνταν πως είχανε γίνει πρό-

σφυγες. Ενοχλήθηκα πολύ όταν άκουσα μια στενή συγγενή μου να κατηγορεί πικρόχολα κάποιαν άλλη ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους αλλά πάντως μπορούσα να την καταλάβω. Έστω και αν ήτανε και οι δυο «πρόσφυγες», δεν ήτανε πρόσφυγες με την ίδια έννοια. Η μια είχε χάσει το ένα και μοναδικό σπίτι της· η άλλη, που έμενε στη Λευκωσία, είχε χάσει το πατρικό όπου μεγάλωσε (και όπου προηγουμένως πήγαινε τα σαββατοκύριακα) και μια ολόκληρη περιουσία σε πορτοκαλιές, αλλά εξακολουθούσε να απολαμβάνει το σπίτι της στην πόλη, τον καλό μισθό της και την κοινωνική θέση της.

Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς πως όσοι είχανε λιγότερα θα επηρεάζονταν και λιγότερο από την απώλειά τους και ίσως να έχει κάποια αλήθεια η παρηγορητική άποψη πως οι φτωχοί διακρίνονται από μια ρωμαλέα προσαρμοστικότητα με την οποία τα βγάζουν πέρα τους δύσκολους καιρούς. Κάποιοι αριστεροί εργάτες από το Αργάκι μου είπαν κάτι τέτοιο καθώς τρώγαμε μαζί ένα μεσημέρι. Δούλευαν στις επιδιορθώσεις δρόμων –ένα επάγγελμα που κανείς τους δεν είχε κάνει πριν από τον πόλεμο– και όταν τους ρώτησα πώς ένιωθαν γι' αυτό, απάντησαν χαμογελώντας: «Εμείς φτωχοί άνθρωποι είμαστε. Συνηθισμένοι είμαστε να μην έχουμε τίποτε και να δουλεύουμε σκληρά». Κανείς άλλος όμως δεν είχε διάθεση να πάρει τόσο ελαφρά τη νέα κατάστασή του – και οι φτωχότερες γυναίκες μου έδωσαν την εντύπωση πως ενοχλούνταν περισσότερο απ' όλες, καθώς ακόμη και η ενδεέστερη οικογένεια στο Αργάκι κατείχε ιδιόκτητο σπίτι, έστω και αν το είχε μέτρια μόνον επιπλωμένο, και θεωρούσε το χωριό πατρίδα της όσο και όλοι οι υπόλοιποι, ίσως και ακόμη παραπάνω αφού δεν είχε μέσα να ταξιθέψει κι έμενε εκεί περισσότερο καιρό απ' όσο άλλοι. Οι φτωχοί λοιπόν, και ιδίως οι γυναίκες τους, έδειχναν να είναι εξαιρετικά τρωτοί. Αν όσοι ήταν αριστεροί έβρισκαν κάποια ανακούφιση παριστάνοντας τους σκληροτράχηλους, τόσο το καλύτερο γι' αυτούς - αλλά πολλοί φτωχοί δεν είχαν αριστερές ιδέες.

Οπωσδήποτε κάποιοι από εκείνους που ευημερούσαν προηγουμένως, τώρα εξέφραζαν εύγλωττα πόσο επώδυνες ταπεινώσεις βίωναν ως πρόσφυγες. Η συνέντευξη που ακολουθεί, με έναν τέως εύπορο γεωργό ονόματι Καλλιόρκου, μαγνητοφωνήθηκε το φθινόπωρο του 1975:

Πόση περιουσία είχα στο χωριό, το ξέρεις: είχα πορτοκαλοφυτείες πολλές και άλλο που δεν έκανα παρά να τις δουλεύω. Ασχολόμουνα με τα παιδιά μου και για τα κομματικά δεν νοιαζόμουνα καθόλου. Αφήσαμε το χωριό εκείνη την Πέμπτη πρωί πρωί, χωρίς τίποτα, κι εγώ καθόμουνα δυο τρεις μήνες. Έψαχνα να βρω δουλειά αφού το φαγητό που μας έδιναν με το δελτίο και το μικρό επίδομα δεν έφταναν. Ήθελα να ζω πιο αξιοπρεπώς κι έτσι έψαχνα ώσπου έπιασα δουλειά στην εταιρεία των ορυχείων, εδώ στον Άγιο Νικόλαο, και παίρνω δώδεκα λίρες τη βδομάδα. Από τη μέρα που βρήκα δουλειά, μου έκοψαν και δελτία κι επιδόματα, κι έτσι δεν παίρνουμε τίποτε άλλο εκτός απ' το μισθό μου.

Σαράντα εννιά χρονών ήμουνα και ποτέ στη ζωή μου δεν είχα πάει να δουλέψω γι' άλλον. Δούλευα στα δικά μου τα χωράφια. Την πρώτη ώρα που κίνησα για τη δουλειά, με το δισάκι στον ώμο, με πήραν τα κλάματα. Ξεκίνησα μέσα στα δάκρυα. Και η γυναίκα μου καθόταν εκεί στην εξώπορτα κι έκλαιγε κι εκείνη, κι εγώ το ίδιο εκεί που έφευγα. Ντρεπόμουν μη με έβλεπαν οι συχωριανοί (ή ακόμη και οι ντόπιοι) να πηγαίνω να δουλέψω γι' άλλους. Έτσι πήγαινα κανένα μήνα, νιώθοντας αυτή τη ντροπή, προσπαθώντας να μη με δούνε, κάνοντας γύρο για να πάω στο σταθμό των λεωφορείων μην τυχόν και με δει κανένας που έπαιρνα το λεωφορείο. Σιγά σιγά έμαθα να ζω τη ζωή του ανειδίκεντου μεροκαματιάρη.

Να είσαι οικονομικά ανεξάρτητος κι ένα πρωί να μην έχεις παρά τα ρούχα που φοράς, χωρίς δουλειά, χωρίς περιουσία, είναι λίγο δύσκολο να το ξεπεράσεις. Υποφέρεις. Να ζητάς δουλειά και να μη σου δίνουνε τίποτε να πιάσουν τα χέρια σου, είναι τρομερό. Πληγώνει το πνεύμα. Και ο επιστάτης να σου βάζει τις φωνές ότι δε δουλεύεις σκληρά, ότι δεν κάνεις τίποτα, ότι δεν τα έκανες σωστά, σ' αλήθεια τσουζει.

Ποτό; Πριν από τον πόλεμο δεν έπινα, μια σταλιά κρασί πού και πού, καμιά πύρα. Ποτέ δεν τα ήθελα τα σκληρά ποτά, σαν τη τζιβανία. Δεν νομίζω πως το ποτό χαλαρώνει τα αισθήματα. Δεν έχω λόγο να πω για να χαλαρώσω, δεν μου κάνει τίποτα, ούτε τα προβλήματά μου διώ-

χνει ούτε αυτά που νιώθω για το χωριό. Δεν το βρίσκω λογικό να το κάνω αυτό, έστω και αν άλλοι θα το έβρισκαν αλλιώς.

Όπου και αν πάω δε νομίζω να μπορέσω να ξεχάσω την Κύπρο ή το χωριό που μεγάλωσα. Ως τη στιγμή του θανάτου θα θυμάμαι το χωριό μου και το μέρος που γεννήθηκα.

Δεν πήρα κανένα από τα δάνεια της κυβέρνησης που δίνουν στους γεωργούς πρόσφυγες, γιατί είμαι ολότελα απογοητευμένος από την κατάσταση εδώ σήμερα. Δηλαδή κανένας δεν ξέρει τι γίνεται από μέρα σε μέρα, ή τι να περιμένει από τον βάρβαρο τον Τούρκο κατακτητή. Αύριο μπορεί ν' αρχίσει να σφάζει ξανά και να πάρει όλη την Κύπρο. Επειδή κανένας δεν του δίνει να καταλάβει. Οι Τούρκοι δεν συμμορφώνονται με τις αποφάσεις του ΟΗΕ. Ούτε κουράγιο δεν έχω ούτε όρεξη να βρω γη να καλλιεργήσω. Προτιμώ ένα σκέτο μεροκάματο να μου δίνει ίσα ίσα να φάω, να ζήσω σήμερα, αφού τι γίνεται αύριο δεν το ξέρω. Δεν έχω όρεξη να ξανακάνω ζωή μου τα χωράφια. Πρέπει να σιγουρευτώ πρώτα πως θα μείνουμε πρόσφυγες πολύ καιρό, πως δεν έχει στο μέλλον να ξαναβρούμε τις περιουσίες μας, τότε ίσως να μπορούσα ν' αποφασίσω. Νομίζω έχουμε μια στις εκατό να γυρίσουμε πίσω. Αυτή είναι η εκτίμησή μου: τουλάχιστον μια στις εκατό. Ακόμη λοιπόν και αν είναι πιθανότητα μόνον ένα τοις εκατό, έχουμε μια ελπίδα που μας δένει.

Τα εσπεριδοειδή; δουλειά μου ήτανε, και πώς να σου εξηγήσω πώς τα νιώθω; Λεφτά έβγαζα από αυτά και ζούσα ζωή άνετη, με αξιοπρέπεια. Επιχείρησή μου ήτανε, επάγγελμά μου. Σκληρή δουλειά; όση δουλειά και αν είχα να κάνω, εμένα αυτά τα δέντρα με ξεκούραζαν. Όταν πήγαινα ανάμεσά τους και τα έβλεπα καταπράσινα ολούθε, και μαζί οι καρποί, κατακόκκινα παντού, δροσιζόμουνα. Δεν με κουράζαν τα χωράφια μου γιατί ήτανε τα χωράφια μου. Όσο πιο πολύ κουραζόμουνα, τόσο πιο πολλά έβγαζα. Γιατί τα δέντρα μου ξεπλήρωναν τον κόπο μου διπλό και τριπλό.

Μου άρεσε λοιπόν να ιδρώνω στο χωράφι μου, να δουλεύω στο χωράφι μου, γιατί έτσι μου απέδιδε καλύτερα. Αν ήτανε τώρα να βγω και να δουλέψω ένα χωράφι, ίσως του χρόνου η κυβέρνηση ή ο ιδιοκτήτης θα το θέλει πίσω, άρα εγώ χάνω ό,τι επένδυσα σ' αυτό. Δεν μου αρέσει να δουλεύω τη γη αλλοινού. Αυτό σημαίνει και η λέξη, αλλοινού, έτσι δεν είναι; Δεν είναι δικιά μου, και αυτό είναι όλο.

Σίγουρα θα το πω κι αυτό – οι γυναίκες περνούν χειρότερα στη ζωή της προσφυγιάς, επειδή είναι κλεισμένες πρωί βράδυ στα σπίτια και στις σκηνές και όλη την ώρα σκέφτονται τα σπιτικά τους και την περιουσία τους. Οι άντρες από την άλλη είναι ή στη δουλειά ή στο καφενείο ή σε κανένα μπαρ - και όταν είσαι με τον κόσμο ξεχνιέσαι λιγάκι με τις κουβέντες και με τα γέλια, τα ξεχνάς για λίγο και χαλαρώνεις. Οι γυναίκες, έτσι που είναι μονάχες στα σπίτια τους, υποφέρουνε πολύ περισσότερο από εμάς.

Αρκετά σημαντικά θέματα ξεχωρίζουν ανάμεσα σε όσα έλεγε ο Καλλιόρκου. Ένα είναι η περηφάνεια που αισθάνονται οι χωρικοί απ' άκρη σ' άκρη της Μεσογείου αν κατορθώσουν να εξασφαλίσουν οικονομική ανεξαρτησία (για τον ίδιο σκοπό άλλωστε αγωνίζονται σθεναρά και οι μικροεπιχειρηματίες στις πόλεις). Ένα άλλο είναι η απώλεια του αυτοσεβασμού του όταν έχασε αυτή την ανεξαρτησία, η υπονόμευση του ηθικού και της πρωτοβουλίας του. Ένα τρίτο είναι η δύναμη αυτής της πιθανότητας του ένα τοις εκατό να επιστρέψει, η οποία τον εμπόδιζε να αρχίσει μια «νέα ζωή». Τέτοια σχόλια δείχνουν παραστατικά πόσο δύσκολο είναι να κάνει κανείς απλές «αντικειμενικές» κρίσεις για το αν υπέφεραν περισσότερο από τον ξεριζωμό οι πλούσιοι ή οι φτωχοί. Το μόνο καθαρό στα μάτια μου είναι πως όλοι υπέφεραν, αλλά μάλλον με διαφορετικό τρόπο.

«Μόνον πρόσφυγας νοιώθει τον πρόσφυγα»

Οι τελευταίες παρατηρήσεις του Καλλιόρκου, πως ήταν μεγαλύτερη η δυστυχία των γυναικών προσφύγων, ήταν πιο ευαίσθητες απ' ό,τι θα μπορούσε ίσως να περιμένει κανείς από έναν μεσογειακό «πατριάρχη». Η γυναίκα του Ρεβέκκα περιέγραφε πώς τις πρώτες εβδομάδες του ξεριζωμού κοιμούνταν στο πάτωμα και πώς σιγά σιγά απέκτησαν μερικά έπιπλα. Έπειτα άρχισε να μου εξηγεί πόσο ιδιαίτερες δυσκολίες αντιμετώπιζε η ίδια, ως γυναίκα:

Δύσκολα είναι εδώ. Τα βγάζω πέρα με το νοικοκυριό, αλλά να είσαι μονάχη είναι σκληρό στ' αλήθεια. Συγγενείς εδώ δεν έχω και στεναχωριέμαι. Βρεθήκαμε πολύ μακριά από τους συγγενείς μας. Πολλές φορές όταν θέλουμε να μιλήσουμε για τα μέρη μας ο κόσμος εδώ μας κατηγορεί. Λένε πως δεν τα είχαμε αυτά που λέμε πως είχαμε. Λένε πως έχουμε συνήθεια να μιλάμε για τα πράγματα που είχαμε και πως ακόμη κι εκείνοι που δεν είχανε τίποτα λένε κι αυτοί πόσα και πόσα είχανε. Καλά, εγώ τις αποφεύγω τέτοιες καταστάσεις. Λέξη δε λέω. Αλλά μαθεύτηκε από μια συχωριανή μας, που είπε στον κόσμο εδώ πέρα πως είχαμε περιουσία πριν. Τις προάλλες μιλάγα με μια και μου λέει, «Η ξαδέερφή σου η Τσιένγκα μου είπε πως είσατε σημαντικοί άνθρωποι, πως είχατε πολλή γη στο χωριό σας. Πως ήσανταν οι πιο σημαντικοί άνθρωποι στο χωριό σας». Εγώ εδώ δεν είπα κουβέντα για τέτοια πράγματα, αλλά και πάλι βγήκε... Αλλά όπως και να γίνει, είτε πω τι είχαμε είτε δεν το πω, θα με λυπηθεί κανένας; Δεν μιλάω γι' αυτά. Κανένας δεν μας συμπονά και μόνον όταν μιλάμε μεταξύ μας βρισκόμαστε λίγη ανακούφιση, καλύτερα λοιπόν να μη μιλάμε στους άλλους γι' αυτά. Ο κόσμος εδώ δεν ξέρει την περιοχή μας και άρα δεν καταλαβαίνει. Όποιος δεν είναι πρόσφυγας δεν καταλαβαίνει τον πόνο όποιον είναι, αυτό δεν μοιράζεται. Αλλά ο πρόσφυγας μπορεί να πει τα βάσανά του σε άλλον πρόσφυγα και μεταξύ τους ο πόνος λιγοστεύει. Ο ένας νιώθει τον πόνο του άλλου αλλά όσοι δεν είναι πρόσφυγες δε νιώθουν τα πράγματα, δεν τους νοιάζει καθόλου.

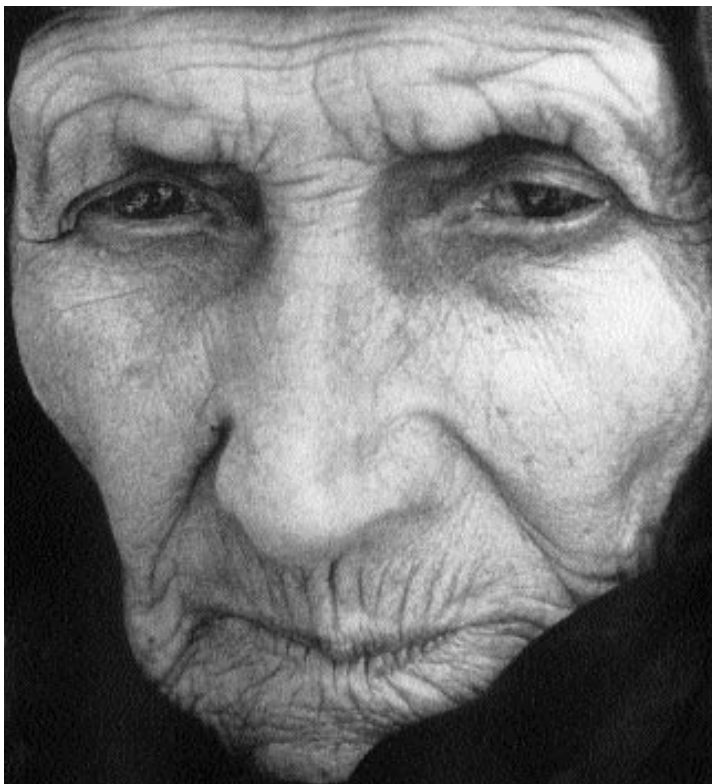
Αυτό το μοτίβο, «μόνον πρόσφυγας νιώθει τον πρόσφυγα», εκφραζόταν πολύ συχνά από τους συνομιλητές μου και οι δυο νεαρές κόρες της Ρεβέκκας, που κάθονταν ως τότε σκυθρωπές παρακολουθώντας τη συνέντευξη των γονιών τους, έδωσαν αμέσως συνέχεια στο παράπονό της. Ήτανε μαθήτριες γυμνασίου και μετά την εισβολή τις είχανε στείλει στην Ελλάδα για να αποφύγουν τον κίνδυνο του βιασμού, αν τυχόν ακολουθούσε και «τρίτος γύρος» του πολέμου. Δεν είχανε τόσο πολλά να πουν για τη φιλοξενία των ελλαδιτών όσο γι' αυτό που ένιωθαν οι ίδιες, ότι δηλαδή εκείνοι που τις φιλοξενούσαν δεν τις καταλάβαιναν. Εκφράζονταν με μάλλον τυπικό τρόπο:

Ο ξένος δεν σε καταλαβαίνει σαν τη μητέρα σου και τον πατέρα σου, όσο και αν προσπαθεί να ελαφρύνει τα βάσανά σου. Προσπάθησαν στην αρχή να μας δείξουν ζεστασιά, αλλά αργότερα τα πράγματα άλλαξαν και μας χτύπησαν άγρια, έλεγαν ότι τους φέρνουμε πολλά προβλήματα παραπανίσια και ότι αρκετά μας φορτώθηκαν. Στο σχολείο μερικές κοπέλλες παρίσταναν τις ανώτερες αλλά άλλες ήτανε πιο ανοιχτές. Βρίσκαμε κάθε λογής, αλλά πολλές φορές αντί να μας δώσουν κουράγιο μας αναστάτωναν περισσότερο. Να σας πω ένα παράδειγμα: μια φορά είπανε στα κορίτσια να φέρουνε λίγα χρήματα για την Ημέρα της Μητέρας, ώστε να πάρουνε δώρα στις Κύπριες μητέρες, και μερικά κορίτσια πίσω μας άρχισαν να λένε «Πάλι έρανο για την Κύπρο; Να τις υιοθετήσουμε θα μας βάλουνε τώρα;» Όσο για εμάς, εμείς ξέραμε τι είχαμε πρωτύτερα και σε τι χάλια βρεθήκαμε. Μας πονούσε πράγματι βαθιά αφού αν δεν βρίσκαμε συμπαράσταση ούτε συμπάθεια στις συμμαθήτριές μας, πού θα την βρίσκαμε; Μας πλήγωναν πολλές φορές, ίσως χωρίς να το θέλουν, αλλά αφού ήξεραν πόσο βαθιά μας είχε πειράξει όλα αυτά, θα έπρεπε τουλάχιστον να μας βοηθήσουνε να το ξεπεράσουμε.

Η αδελφή της πρόσθετε και τα παρακάτω σχετικά με τις εμπειρίες της από ένα σχολείο της Ελλάδας:

Όλες οι κυπριοπούλες ήμασταν σαν αδελφές, καταλαβαινόμασταν, και όταν είχαμε ένα πρόβλημα, το λέγαμε η μια στην άλλη, επειδή όλες μας ήμασταν πρόσφυγες, και τα πηγαίναμε πολύ καλά η μια με την άλλη.

Όταν συνάντησα αυτούς τους πρόσφυγες είχαν ήδη ακούσει πάρα πολλά για τους εαυτούς τους από τις εφημερίδες και από το ραδιόφωνο, και η εικόνα τους για τον εαυτό τους δεν διαμορφωνόταν πλέον ως άμεσο αποτέλεσμα του ξεριζωμού αλλά εμπλεκόταν συγχρόνως στη διαδικασία

της πολιτικής. Η επιμονή τους πως δεν τους καταλάβαιναν όσοι δεν ήταν πρόσφυγες ήταν στοιχείο της αναδυόμενης προσφυγικής ταυτότητάς τους η οποία συμπεριλάμβανε άλλωστε τον ιδιαίτερο ρόλο που θα έπαιζαν αργότερα ως ομάδα συμφερόντων στην κυπριακή κοινωνία. Ωστόσο η εμμονή αυτή εμπεριείχε και κάτι παραπάνω· εξέφραζε επίσης τα έντονα αισθήματα που τους προκαλούσαν οι σχέσεις τους με την υπόλοιπη κοινωνία αφενός, και τα ανεπανάληπτα και αμετάκλητα αποτελέσματα της καταλυτικής εμπειρίας τους αφετέρου. Τέτοια αισθήματα συχνά αναφέρουν επίσης πρόσωπα που επιβίωσαν σε άλλες καταστροφές - και το πιθανότερο είναι πως τα μέσα ενημέρωσης τα αντανakλούσαν και τα ενίσχυαν μάλλον παρά τα δημιουργούσαν.

Εμμονή στην απώλεια

Ήμουν ολότελα απροετοίμαστος για την τόσο έντονη εμμονή των χωρικών σε όλα όσα έχασαν. Μολοντί μιλούσαν αρκετά για το παρόν και για το μέλλον, επανέρχονταν ακατάπαυστα στο παρελθόν και στην προηγούμενη υπόστασή τους, όσο και αν τους τάραζε κάτι τέτοιο. Σε όλα αυτά μεσολαβούσε επίσης αρκετός αυτοκαταναγκασμός, δεν έδειχναν ελεύθεροι να μιλήσουν για ό,τι ήθελαν ή για θέματα που θα τους έκαναν να νιώσουν πιο άνετα. Η προσκόλλησή τους εκδηλωνόταν ποικιλοτρόπως: άλλοτε απάγγελλαν μακροσκελείς καταλόγους όλων των πραγμάτων που είχαν στα σπίτια τους, άλλοτε μιλούσαν με έντονο αίσθημα για την ανωτερότητα του χωριού τους και του τρόπου που ζούσαν εκεί, άλλοτε γυναίκες από το Αργάκι που πρωτοσυναντιούνταν μετά τον πόλεμο αγκαλιάζονταν κλαίγοντας για τον μαρτυρικό και αφύσικο χωρισμό τους και για την κουρελιασμένη πλέον πλούσια κοινωνική ζωή που τούς θύμιζε το συναπάντημα.

Ο Πετρής, ράφτης στο Αργάκι και ιδιοκτήτης μερικών πορτοκαλεώνων, μου εξήγησε πως κατά τη διάρκεια της ημέρας αλλά και στα όνειρά του, εικόνες από τη ζωή στο χωριό ξαναρχονταν στο νου του:

Είπαμε πρώτα στα παιδιά «Μη σας νοιάζει, εντάξει είναι». Και αργότερα, όταν ανεβήκαμε εδώ στα βουνά, λέγαμε, «Θα γυρίσουμε σπίτι μας όπου νά 'ναι, θα ξαναγυρίσουμε». Τα παιδιά συνεχώς μιλάνε για τα πράγματα που είχανε σπίτι ... για τα παιχνίδια τους, αυτά δεν τα ξεχνάνε. Θέλουνε να γυρίσουνε πίσω όσο το θέλουμε κι εμείς, κι εμείς το θέλουμε πολύ, πάρα πολύ. Δεν είναι ζήτημα να βρεις άλλο σπίτι και να σου δώσουν έπειτα και τόση γη όση είχες παλιά. Ολότελα άλλο πράγμα είναι. Είναι να γυρίσεις στο σπίτι που μεγάλωσες, και παντρεύτηκες, κι έκανες οικογένεια. Πώς μπορείς ποτέ να τα ξαναρχίσεις όλα αυτά από την αρχή; Δεν το ξεχνάς το σπίτι σου, σου 'ρχεται συνέχεια ξανά στο μυαλό, εικόνες ολοζώντανες. Ωχώ, εγώ γύρισα στο χωριό. Γύρισα στο μαγαζί μου. Γύρισα στο καφενείο και μιλάγα με τους χωριανούς. Άλλη φορά πότιζα ένα χωράφι. Μια άλλη φορά ήταν μια μέρα που ο αδελφός μου μου έδωσε το τρακτέρ του. Όταν ξύπνησα μου πήρε μιάμιση ώρα να ξανακοιμηθώ, το σκεφτόμουννα συνέχεια. Θυμάσαι, βλέπεις, πώς ήσουν πίσω στο χωριό, στην περιουσία σου, ακόμη και αν εγώ τις διώχνω τέτοιες σκέψεις απ' το μυαλό μου. Θέλω να ξεχάσω, όχι να θυμάμαι. Αλλά να ξεχάσεις ολότελα δεν μπορείς, απλώς δεν μπορείς.

Ο Πετρής και η Μαρούλλα είχανε παντρευτεί το 1962· εκείνη είχε πάρει προίκα από τους γονείς της ένα σπίτι και διακόσια εσπεριδοειδή, ενώ αργότερα αγόρασαν άλλο ένα χωράφι όπου φύτεψαν διακόσια γκρέιπ φρουτ και καλλιεργούσαν επίσης ένα τρίτο χωράφι με άλλα διακόσια γκρέιπ φρουτ, για το οποίο δεν είχανε πάρει ακόμη τίτλους από το κράτος. Ο Πετρής είχε σταθερό εισόδημα από το ραφείο του στη Μόρφου και αφότου μεγάλωσαν τα δέντρα είχαν αρχίσει να γίνονται πραγματικά εύποροι, ακριβώς πριν από τον πόλεμο λοιπόν η Μαρούλλα πήρε απόφαση να ξαναφτιάξει το σπίτι που της είχαν δώσει για προίκα. Αγόρασε καινούριο ψυγείο, κουζίνα και ραπτομηχανή, και άρχισε να βάζει κατά μέρος την προίκα της οχτάχρονης κόρης της, της Ντούλας – δηλαδή σεντόνια, ασημένια κουταλάκια του γλυκού και άλλα «πράγματα που δεν βγαίνουνε απ' τη μόδα», όπως μου εξήγησε, σίγουρες επενδύσεις. Μου εξήγησε ακόμη πως τα παιδιά στεναχωρούνταν ιδιαίτερα στην ιδέα πως άλλα παιδιά χρησιμοποιούσαν τώρα τα πράγματά τους: «Καλύτερα να μην τα σκεφτόμαστε όσα χάσαμε», πρόσθεσε.

Οι πρόσφυγες όμως θύμιζαν διαρκώς ο ένας στον άλλο πώς ζούσαν τον παλιό καιρό. Το ίδιο βράδυ στο σπίτι του Πετρή και της Μαρούλλας μια άλλη αργακιώτισσα ξεκίνησε τη σχετική συζήτηση ρωτώντας «Τι θα κάναμε τέτοιαν ώρα στο Αργάκι; Όσο για μένα, εγώ θα μάζευα τα γκρέιπ φρουτ και τα λεμόνια». «Ναι», πήρε το λόγο ο Πετρής, «κι εγώ το Σαββάτο όλη τη νύχτα θα γύριζα στο χωράφι για να ποτίσω τα δέντρα». Η ίδια η καθημερινότητα τους υπενθύμιζε διαρκώς όσα έκαναν στο σπίτι τους, και όλα όσα τους απασχολούσαν από κοινού τούς έκαναν να αρχίζουν τα σχόλια μεταξύ τους, ο καθένας ευαισθητοποιώντας τους υπόλοιπους. Αυτή η συλλογική δραστηριότητα αποτελούσε οπωσδήποτε έκφραση οδύνης και ώρες ώρες μου θύμιζε τις αγρύπνιες στις κηδείες. Όντως, διέκρινα ολοένα περισσότερο στη διαδικασία του πένθους μια μεταφορά για την κατανόηση αυτών που αισθάνονταν οι πρόσφυγες. Ήταν σαν άνθρωποι που πενθούσαν, αλλά τα έθιμα ή η θρησκεία δεν μπορούσαν τώρα να τούς δώσουν τη συμπαράσταση με την οποία απάλυναν συνήθως τον πόνο τους.

Η ορθόδοξη εκκλησία, όπως και τόσες άλλες, έχει ένα τυπικό τελετουργικό εις μνήμην των νεκρών. Στα τριήμερα και στα εννιαήμερα μετά την ταφή κάνουν ειδικές προσευχές· στα σαραντάμερα γίνεται μνημόσυνο και τό ακολουθούν άλλα στα ενενηντάμερα, στο εξάμηνο, στο εννιάμηνο και στο χρόνο. Από εκεί και πέρα τα μνημόσυνα επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο. Η βαθμιαία αύξηση του χρόνου ανάμεσα στα μνημόσυνα είναι σαν να λέει στους ανθρώπους πως δεν πρέπει να αφήσουν τους νεκρούς να κυριαρχήσουν στη ζωή τους και πως πρέπει το πένθος τους να έχει κάποια όρια. Ο θάνατος μπορεί να στερήσει κάθε νόημα από τη ζωή εκείνων που μένουν πίσω, άρα πρέπει να αντιμετωπίζεται πραγματιστικά, και το ολοκληρωμένο πένθος επιτρέπει να αναγνωρίσει κανείς το γεγονός πως ο θάνατος γεμίζει πόνο τους ζωντανούς αλλά με τον καιρό θα τον ξεπεράσουν.

Οι πρόσφυγες όμως δεν ήταν σε θέση να κατευθύνουν τα αισθήματά τους μέσω θρησκευτικών τελετών ή εθιμοτυπιών. Η δική τους απώλεια ξεπερνούσε τις κανονικές προβλέψεις της κοινωνικής δομής και της κοινωνικής οργάνωσης. Δεν μπορούσαν να κάνουν οδηγό τους τελετές που ταίριαζαν σε μια «σταθερή κατάσταση». Δεν έχει φτιαχτεί μνημόσυνο για το χαμό του σπιτιού, του χωραφιού, του χωριού και του τρόπου ζωής. Ο δημόσιος κόσμος της πολιτικής μάλιστα διόλου δεν υποστήριζε την ιδέα πως η απώλεια του Αργακιού θα ήταν μόνιμη· θα αυτοκτονούσε πολιτικά όποιος ελληνοκύπριος πολιτικός έλεγε «Ξεχάστε τα χωριά σας, οι τούρκοι ποτέ δεν θα τα δώσουν πίσω». Ενώ λοιπόν οι πρόσφυγες ήταν οιοιδήποτε πενθούντες, τους έλειπαν ορισμένα ζωτικά στηρίγματα όπου βασίζονται κανονικά όσοι πενθούν έναν νεκρό.

Στο μεταξύ ορισμένοι χωρικοί διέκριναν ολοκάθαρα τη φύση αυτής της απώλειας. Ενώ εγώ προσπαθούσα να καταλάβω τι ακριβώς είχαν χάσει πέρα από τα υλικά αγαθά τους, ο γερο Διονύσιος (τον οποίο ακούσαμε να μας μιλά για το «κουράγιο» σε άλλο σημείο του βιβλίου) έθεσε το ζήτημα πολύ απλά:

Με ρωτάς ποια ουσία έχει το χωριό, αν είναι τα χωράφια και τα σπίτια μας, που χάσαμε, ή οι άνθρωποι, οι συχωριανοί μας; Η απάντησή μου είναι πως είναι οι άνθρωποι και τα σπίτια και τα χωράφια – όλα αυτά μαζί.

Μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την επισημάνση και την παραχώρηση του κειμένου ευχαριστούμε τον Άκη Παπαταξιάρχη. Το βιβλίο του Πήτερ Λοϊζου, *Χρονικό της κυπριακής προσφυγιάς*, κυκλοφορεί εντός του 1998 από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
2. Η μετάφραση των παραθεμάτων που χρησιμοποιούνται στο κείμενο έγινε από την αγγλική μετάφραση του συγγραφέα (Σ.τ.Μ.).

